

ՄՏՈՒԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Բանասիր. գիտ. դոկտոր Վ. Գ. Համբարձումյան

vazgengurgeni@mail.ru

hambardzumyanvazgen01@aspu.am

Բանալի բառեր. ստուգաբանություն. բառի նախնական իմաստ. բառի նոր իմաստ. արմատի նոր վերականգնում. ցեղակից լեզուներ. համեմատություն ըստ ձևի և ըստ իմաստի:

Ключевые слова: этимология. новое выделение корня, родственные языки, сравнение по форме и по смыслу.

Key words: etymology. new reconstruction root of a word, cognate languages, comparison according to form and meaning.

Ինչպես ցույց են տալիս հնդեվրոպական լեզուների համեմատական-տիպաբանական նորագույն ուսումնասիրությունները, հայերենին այսօր դարձվում է առավել մեծ ուշադրություն, քան երբևիցե: Հատկապես վերջին տասնամյակներին, մեծապես առաջ են գնացել բառի (արմատի) ստուգաբանությանը վերաբերող աշխատանքները, հնչյունական շատ երևույթներ (օր.՝ հետնալեզվային պայթականների տարբերակային արտացոլումը՝ հե. *k > k / k' / k^u) ներկայումս դիտվում են համակարգի մեջ, և ըստ այդմ տեսական հիմնավորումն ունենում է ավելի մեծ հավաստիություն, վերականգնման համար սահմանվում են հնչյունական նոր օրենքներ, մեծ ուշադրություն է դարձվում նրանց իմաստային (նաև դիցական, առասպելական և այլն) կողմին, անցկացվում են տիպաբանական զուգահեռներ այլ (ոչ հնդեվրոպական) լեզուների հետ:

Ստորև նախ՝ անդրադառնում ենք *այգի* «(խաղողի) աճի միջավայր. այգի» բառի ծագմանը, որ բնիկ է, ունի համեմատելի զուգահեռներ ոչ միայն ցեղակից լեզուներում, այլև հայերենում առհասարակ: Հայերենում նկատելի են (բառ)արմատի հնչյունական և իմաստային տարբերակներ, մի իրողություն, որ բացատրելի է ըստ ժամանակային, տարածքային և գործառական հանգամանքների. նշենք նաև, որ բառի ծագման վերաբերյալ եղել տարբեր փորձեր, որոնք բերվում են մեր այս

քննության ընթացքում: Իսկ մյուս բառ(արմատ)երին՝ *հաւ(անհ)*- «արու. որձ (գուգընկեր)», -*սկել* «հսկել» և *աի՜ՆՅ՜* «անատակ, ըմբոստ». այստեղ անդրադառնում ենք նոր մոտեցմամբ, դրանք ևս բնիկ են՝ ունեն փոքրիշատե գուգահեռներ հնդեվրոպական լեզուներում:

1. Հայ. *այգի* < հե.*oi-*ui*(ā)

Հին հայերենում (գրաբարում) *այգի* նշանակում էր միայն «(խաղողի) այգի». հմմտ. ըստ ՆՀԲ-ի՝ «այգի, որ և այգեստան, (լատ.) vinea «պարտեզ՝ ուր խիտ առ խիտ տնկեալ իցեն որթք *խաղողոյ*, ևս և թզենիք և այլն» (ընդգծումները մերն են- Վ.Հ.)¹: Նույն տեղում «(խաղողի) այգի» իմաստով բացատրություն ենք գտնում *այգի* բառից կազմված ձևերում. *այգաւէտ* «ուր իցեն յաւէտ այգիք». ի դեպ² ՆՀԲ-ն *այգաւէտ* բառահոդվածի վերջում նշում է հետևյալը. «(յօրինակս ինչ³ վրիպակաւ գրի, գինաւէտ)». սա ամենևին էլ վրիպակ չէ, այլ հավաստում է, որ *այգի* և *գինի* բառերը նույնիմաստ են, միմյանց փոխարեն գործածվող². *այգեգործ* / *այգեգործ*, լատ. vinitor) «գործող այգեաց, այգորդ, մշակ և պահապան այգւոյ», *այգեգործութիւն* / *այգեգործութիւն* (լատ. vineae cultura) «գործել զայգի, մշակութիւն այգեաց», *այգեկիթք* (իմա՝ *այգեկութք*) «կութք կամ կթումն այգեաց, ժամանակ խաղող քաղելոյ կամ կթելոյ զայգիս», *այգեկութ* «որ կթէ զայգին», *այգեմէջք* «միջին վայր այգեաց, սահմանք և ճանապարհք ընդ մէջ այգեաց», *այգեստան* (*այգեստանեայք*, *այգեստանի*) (լատ. vinea) «(խաղողի) այգիներ» (ՆՀԲ-ն չի տալիս այս բառերի բացատրությունը), *այգեւէտ* [տե՛ս *այգաւէտ*. այս բառի համար միայն բերվում է օրինակ՝ «(գաւառն ըռշտունեաց) *այգեւէտ* բազմութեամբք յոյժ վայելչացեալ զարդարի». *Արծր*. (= Թովմա Արծրունի), Ե, 6], *այգեգործ*, *այգեկութ* (տե՛ս *այգեգործ*)³:

Ինչպես դժվար չէ նկատել, բերված բառերի մի մասին կից տրվում են լատ. vin- (vinum) «**գինի**» արմատից բաղադրված ձևեր,

¹ Աւետիքեան, Սիրմելեան, Աւգերեան 1836, 80:

² Աւետիքեան, Սիրմելեան, Աւգերեան 1836, 79:

³ Հովհաննիսյան 2014, 4-9:

հայ. *խաղողի*-ի, *որթ*-ի և դրանց վերաբերող իմաստի նշումներ, որոնք կողմնակիորեն ապացույց են առաջ քաշվող վարկածի: Նման դեպքերում ՆՀԲ-ի հեղինակները տալիս են բառի (տվյալ դեպքում՝ տերմինի) իմաստաբանական (բառարանագիտական) մեկնաբանություն, մի իրողություն, որ հիմք է համեմատական-ստուգաբանական ամեն մի քննության, և ամեննին պատահական չէ, որ եվրոպացի հայերենագիտ-համեմատաբաններն իրենց աշխատություններում մեծապես հենվում են այդ բառարանի տվյալների վրա:

Աճառյանը ևս, ոչ անկախ նախորդ ուսումնասիրողներից, գտնում է, որ *այգի* բառը սկզբնապես նշանակելիս է եղել «խաղողի պարտեզ» և «խաղողի որթ», որ բաղադրություններում հանդես է գալիս հատկապես *այգե-/այգե-* (**այգեյ-*), *այգա-*, *այգ-* տարբերակներով (հմմտ. *այգեգործ/այգեգործ*, *այգաւէտ*, *այգորդ* և այլն), իսկ բառի ծագման վերաբերյալ գրում է. «բնիկ հայ բառ. հիմնական նշանակությւնը «որթ». *ի* դնելով իբր բուսական մասնիկ (հմմտ. *կաղնի*, *ծիրանի*), արմատը կլինի *այգ-* «խաղող», որ յետոյ կորել է», և բերվում են համեմատելի ձևեր ցեղակից մի շարք լեզուներից:

Այնուհետև, բառի ծագման աղբյուրի վերաբերյալ նշվում է հետևյալը. «Այս բոլորի (իմա՝ հայ. և բերվող ցեղակից լեզուների ձևերի- Վ. Հ.) նախաձևն է հնիւ. *oiuā «լեռնային մանր պտուղ՝ մոշի, ելակի պէս. քոլապտուղ» ընդհանուր նշանակութեամբ: Հայերէնում oi տալիս է *այ* (հմմտ. *այտ* < oid) և ըստ օրինի դառնում է *գ*», և նշվում են ցեղակից լեզուներից այլ կարգի ձևերի օրինակներ, «որոնք ծագում են հնիւ. *eiuā ձևից»⁴:

Ջահուկյանը, իր հերթին, ոչ անկախ Աճառյանից և Պոկոռնուց, գտնում է, որ հայ. *այգի* բառը ծագում է հե. *oiu-iā [**ei-*] բաղադրությամբ ձևից, այսինքն՝ հայերենի համար արմատ է դիտվում *oiu- ձևը, և գուգահեռներ է բերվում ցեղակից տարբեր լեզուներից (սլավոնա-

⁴ Աճառյան 1971, 166: Նկատենք, որ նախկին փորձերից «ուղիղ մեկնություն» է համարվում է. Լիդենինը:

կան, իտալյան, կելտական, գերմանական, այլև թրակերեն և հունարեն՝ միաժամանակ գտնելով, որ *այգհ* բառում *հ*-ով գոյականից կազմվել է ածականացված գոյական [$<^*(i)ǵā$]⁵:

Այնուհետև, Գամկրելիձեն և Իվանովը ևս, ելնելով Յու. Պոկոռնու տվյալներից, հայ. *այգհ* բառը բխեցնում են հե. *oiu-iyā արմատից (իմա՝ *այգ-էաւ* «այգով»). հմմտ. ռուս. ива «ուռենի» (նաև հչեխ. jiva «կարմրածառ, գեղձի, կենի»⁶, «ուռ(են)ի»), սերբ.-խորվաթ. iва «ուռ(են)ի», լիտվ. ievà, լատվ. iēva «թխենի, բեկտենի», այլև լատ. ūva «(խաղողի) ողկույզ», հուն. οἶη, ὄη, ὄα «սնձենի, արջածառ»(< *oiua) ձևերը⁷:

Նկատենք, որ այս համեմատությունը հեղինակներն անցկացնում են «բուսական աշխարհ. ծառեր» իմաստային (թեմատիկ) խմբի միավորներից «կարմրածառ, գեղձի, կենի» տեսակին անդրադառնալիս⁸:

Սակայն ավելի իրական կլիներ հայ. *այգհ* բառի ծագումը քննել «բուսական աշխարհ. մշակաբույսեր և խոտաբույսեր» իմաստային (թեմատիկ) խմբի, մասնավորապես «խաղող» և «գինի» ենթախմբի մեջ⁹: Այս դեպքում, կարծում ենք, կունենանք բառի ծագումնային ճիշտ բացատրություն, քան որ եղել են փորձեր նախկինում (առավելապես հիմնված Է. Լիդենի ստուգաբանության վրա):

Նոր տվյալների համաձայն՝ «գինի» ընդհանուր իմաստը կապվում է հե.*(e/o)ǵno- ձևի հետ. հմմտ. իսթ. uigana- «գինի», սեպ.-լուվ. uiniǵant- «գինի», հիեթ.-լուվ. wiana- «գինի» (< հե. *ui^[o]no-), այլև միկ.-հուն. wo-no-«գինի», հուն. (հոմ.) οἶος «գինի» (< հե. *uoǵno-). հմմտ. հայ. *գինի* «գինի» (< հե. *uoǵnom), ավր. vēnē «գինի» (< հե. *uoǵnā-) և այլն¹⁰:

⁵ Ջահուկյան 1987, 121, 231: Ջահուկյան 2010, էջ 48 (հե. վերականգնված արմատի նշանակումը բառարանում աղավաղված է):

⁶ Թարգմանությունն ըստ Ա.Ղարիբյանի «Ռուս-հայերեն բառարանի». էջ 1227:

⁷ Гамкрелидзе, Иванов 1984, 629:

⁸ Гамкрелидзе, Иванов 1984, 628-631:

⁹ Հմմտ. Гамкрелидзе, Иванов 1984, 647-655:

¹⁰ Гамкрелидзе, Иванов 1984, 647:

Համեմատություն է անցկացվում նաև մյուս հնդեվրոպական, այլև առաջավորասիական լեզուների տվյալների հետ՝ մասնավոր (իմա՝ *wajr-) նախաձևի վերականգնումով), միաժամանակ գտնում են, որ «գինի» անվանումը, այսպես կոչված, «տեղաշարժական (միգրացիոն) տերմին» է՝ լինելով բուն հնդեվրոպական բառ (դա է թույլ տալիս արմատի *e/o/ø (զրո) հերթագայությունը)¹¹:

Հայտնի է, որ հե. * u(e/o)no- ձևի պարզ *uei-/ *ui- տարբերակային արմատն առհասարակ ունի «հյուսել, ոլորել», «հյուսել, գործել» իմաստները (հմմտ. լատ. uieō «կապել», «հյուսել», սլավ. viti «հյուսել» և այլն): Եվ ըստ այդմ՝ գտնում են, որ հնդեվրոպական բարբառներում տարբերակային այդ արմատների հիման վրա երևան են գալիս տարբեր կարգի մասնիկներով նոր կազմություններ (իրոք, եթե նկատի ունենանք նաև հայերենի տվյալները).

1) հե. *-t^[h]i- մասնիկով՝ *u(e)ı-t^[h]i-. հմմտ. լատ. uītus «խաղողի որթ», ավեստ. vaēiti- «ուռ(են)ի», «ուռենու ճյուղ՝ շիվ», լիտվ. vytis «ուռենու ճյուղ՝ շիվ» (հմմտ. žil-vītis «ոլորաթեք ուռի», «որթատունկ»), սլավ. vitī «հյուսվածք, գործք», սերբ.-խորվ. pāviti «որթատունկ», հիոլ. féith «ուռ(են)ի», վալլ. gwden «կապ. հանգույց» և այլն. հմմտ. (ըստ իս) հայ. (սեռ. հոլ.) *n-(p)-թ(h)* (< **nr-թ(h)*). *p*-ի հետ կապված դժվարությամբ հանդերձ),

2) հե. *-t^[h]u- մասնիկով՝ u(e/o)i-t^[h]u-. հմմտ. հուն. ἵτυς «ուռ(են)ի» (էոլ. *Fitys* «ուռ(են)ի»), լատ. uītus «անվահեց», պրուս. witwan «ուռ(են)ի», apewitwo «(նշտարա-տե-րև) ուռի», հսլավ. větvī «ճյուղ՝ շիվ» և այլն. հմմտ. հայ. (սեռ. հոլ.) *n-(p)-թ(nj)* (< **nr-թ(nj)*).

3) հե. *n- մասնիկով՝ uı-n-. հմմտ. հսլավ. věnīci «(ծաղկե) պսակ», սերբ.-խորվ. vejènac, չեխ. věnec, vínek, լիտվ. vainikas «(ծաղկե)պսակ», «(դափնե)պսակ» և այլն. հմմտ. հայ. *qh-ն-(h)* «(խաղողի եռ եկած) հյութ. գինի»,

¹¹ Гамкрелидзе, Иванов 1984, 648:

4) արթեմատիկ/թեմատիկ *-o- / *-ā կազմություններ՝ **ue/o*)₁-o-/-a. հմմտ. հուն. *σύν* «որթ», հինդկ. *vayá* «ճյուղ, շիվ», հսլավ. *věja* «ճյուղ», լատվ. *vija* «(հյուսկեն) ցանկապատ», հիոլ. *fé* «շյուղ, ճաղ. շիվ» (հմմտ. վալլ. *gwial-en* «ճյուղ, ոստ, ուղեշ») և այլն¹²:

Ըստ այսմ¹³ հե. **uei-/ *ui-* արմատի^a «հյուսել, ոլորել¹, «հյուսել, գործել» իմաստները հիմք են «(խաղողի) որթ», «գինի» նախնական իմաստով նշանակման^a «ոլոր(վ)ել», «փաթաթ(վ)ել» հատկանիշով, այլ կերպ ասած^a բույսի անվանումը հիմնված է իր հատկանիշի վրա (հմմտ. *սոեւծ//սոճիւծ* «մոնչացող»):

Uj(qh) - հիոլ. *eo* «կարմրածառ, գեղձի, կենի»¹³, վալլ. *ywen*, հկոռն. *hiuin*, բրետ. *ivin*, գալլ. *ivo-* «կարմրածառ, գեղձի, կենի» (< հե.**e₁-* / **o₁-* «կարմրածառ, գեղձի, կենի»)). և ըստ այդմ էլ ունենում ենք հայ. *այ- < Ñ*». **e₁-*/**o₁-* Տկարմրածառ. գեղձի, կենի¹⁴ :

Եղած փաստերի համալրումը և նորի հետ համադրությունը ցույց են տալիս, որ պետք է ընդունել ոչ թե **oiu-ā*, այլ **oi-uā* տիպի առանձնացում, որպիսով հատկանշվում է հետևյալը. 1) ունենում ենք ածանցման փոխարեն բառաբարդմամբ կազմություն¹⁵, 2) **-uā-* ն ղիտում ենք առանձին արմատ, որից էլ, ըստ այսմ, ծագում է հայ. *qh-* (< **qh-*) բաղադրիչը, այլն՝ *qh-նի* («որթատունկի պտղից ստացվող հյութ», «գինի»), *qh (qh^hh)* «մի տեսակ ծառ»: Հմմտ. *qhնի* - հիոլ. *fin*, վալլ. *gwin* «գինի» < հե.* *ueino-*)¹⁶, **qh* (< **q^h*), որթ(?) «խաղողի) որթ» - հիոլ. *feith* «(մազա-)թել», վալլ. *gwden* «կապ, հանգույց».

¹² Гамкрелидзе, Иванов 1984, 649-650: Այս 4-րդ տիպի համար հմմտ. հայ. *qh* (նոր գրականում՝ *q^hh*) «մի տեսակ ծառ» բազմակուտակ ասեղնաձև փշատերև, մշտադալար, կեղևը մոխրագույն և թելանման շերտիկներով անջատվող» (< **vito-*, **voito*). ստուգաբանությունը՝ Է. Լիդենի (հոդվածը՝ “Indogermanische Forschungen” հանդեսում). Աճառյան, 1971, հ. 1, 61, նաև 554: Հարությունյան, 1983, էջ 50-57:

¹³ Թարգմանությունն ըստ Ա.Ղարիբյանի «Ռուս-հայերեն բառարանի», էջ 1227:

¹⁴ Гамкрелидзе, Иванов 1984, 629, 631, 867: Հմմտ. Туманян, 1974, 194:

¹⁵ Սովորաբար **-iā* բաղադրիչը ղիտվում է ածանց: Ջահուկյան 1987. 231:

¹⁶ Гамкрелидзе, Иванов 1984, 647¹¹:

հմմտ. հայ. **qվհնհ* «(փաթաթվող) բույս», «որթ», (ավելի ուշ) «գինի», լատ. *uītis* «(խաղողի) որթ»¹⁷, *qh* - հինդկ. *váyati* «հյուսել», հսլավ. *viti* «հյուսել», հուն. ἰτεα «ուռ(են)ի» և այլն:

Այնուհետև, Գ. Ջահուկյանը հնդեվրոպական արմատների ցանկում տալիս է հայ. *որթ* «խաղողի տունկ» (< հե. **ort-* [**ortho-*], իսկ առանձին դիտարկումներում նշում է, որ *որթ* «խաղողի տունկ, խաղող» բառը ալբ. *hardi* «որթ» բառի հետ համեմատում է Պետերսենը, իսկ Պոկոռնին բերում է ոչ միայն այդ, այլև Պետերսոնի ստուգաբանությունը, այն է՝ համեմատել հուն. *πιτοθος* «ծիլ, բողբոջ, ընձյուղ» ձևի հետ՝ բխեցնելով հե. **perth-* արմատից, այլև նկատում է հետևյալը. «Աճառյանը (տրվում է հղում.- Վ. Հ.) գերադասում է ՆՀԲ-ից եկող մեկնությունը՝ *որթ*-ը կապելով *որթ* «հորթ» բառի հետ (հմմտ. *երհնջ* «մեծ հորթ» և բրբռ. «խաղողի որթի մատ»): Եթե վերջինս ճիշտ է, ապա թերևս հայ. և հուն. բառերը պետք է դնել **per-* «ծնել» արմատի տակ, որից հայ. *որթ* «հորթ»¹⁸: Թերևս ավելի հավանական է հայ. որթ «խաղողի տունկ, խաղող» բառը բխեցնել հե. **u(e)₁-t^[h]i-* արմատից, որի դեպքում, հավանաբար, միակ դժվարությունը կարող է հարուցել հե. **₁* > հայ. *ր* անցումը. հմմտ. լատ. *uītis* «խաղողի որթ», ավեստ. *vaēiti* «ուռի», «ուռենու շիվ», հիոլ. *féith* «մազ, մազի թել», վալլ. *gwden* «կապ, հանգույց», սլավ. *viti* «գործք» և այլն. հմմտ. հայ. *qh-նհ* (< **qվհ-նհ*) - միոլ. *fé* «շյուղ, ճաղ. շիվ», վալլ. *gwial-en* «ճյուղ, ոստ, ուղեշ»¹⁹: Այս իմաստը պահպանվել է նաև հայերենի ներկայիս բարբառներում²⁰:

Ըստ այսմ՝ հայ. *qhնհ* բառի ստուգաբանությունը, եթե հաշվի ենք առնում նորագույն տվյալները, այլ ուղղությամբ է գնում, իսկ

¹⁷ Հմմտ. Гамкрелидзе, Иванов 1984., 650:

¹⁸ Ջահուկյան 1987, 141, նաև 184:

¹⁹ Гамкрелидзе, . Иванов 1984, 650:

²⁰ Հայերենի որոշ բարբառներում (Աշտ., Երև. և այլն) այգի (բրբռ. իքի) նշանակում է միայն «(խաղողի) այգի», ի տարբերության մյուս տեսակի պտղատու ծառերի՝ խնձորի, ծիրանի և այլն այգիների:

ցեղակից լեզուների (հին հնդկերեն, հունարեն, սլավոններեն, լատիներեն և այլն) ձևերը, ինչպես նաև իմաստային հնագույն և վերջինի՝ հետագա զարգացումները դրան լիովին նպաստում են:

Ուստի *այգհ* բառի *-գհ* մասը նախնական իմաստով նշանակում է «ոլոր(վ)ել», «փաթաթ(վ)ել» հմմտ. ռուս. *вить* «հյուսել, ոլորել և այլն», *виться* «պտտվել, փաթաթվել և այլն» [թերևս հմմտ. բնասողծ.) *витазь* (< *вит-язь*) «ղյուցազն, քաջամարտիկ» ?]. հե. **g* > հայ. *լ*՝ անցումը սովորական է. հե. **uet*՝ («ջուր») > գետ «ջուր» (հմմտ. ռուս. *вода* «ջուր» և այլն), հե. **uel*՝ («պատառել» «վնասել. սպանել») > *գայլ* «պատառող. գայլ» (հմմտ. ռուս. *волк* «գայլ»), հե. **uoino*՝ > *գինի* («(խաղողի քացախացված) հեղուկ՝ հյութ. գինի», հե. **uit*՝ > հայ. *գէտ* (**qetjun*) «գիտեմ. գիտենալ» (հմմտ. ռուս. *ведать* «գիտենալ. իմանալ») և այլն. *գինի* - հիոլ. *fin*, կիմր. *gwin* (<հե. **uei*-, **ueiə*- «ծալել, ոլորել (որթատունկը)»²¹,

Այնուհետև, *այ(գհ)* - հիոլ. *eo* «կարմրածառ, գեղձի, կենի», վալլ. *ywen*, հկոռն. *hiuin*, բրետ. *ivin*, գալլ. *ivo*- «կարմրածառ, գեղձի, կենի» (< հե. **eɫ* / **oɫ*- «կարմրածառ, գեղձի, կենի») ²²: Այս դեպքում նույնպես մենք ունենք բոլորովին այլ մոտեցում, գտնում ենք, որ ունենք հայ. *այ* < հե. **eɫ* / **oɫ*- «կարմրածառ, գեղձի, կենի»:

2. Հայ. *հալ(անի)*- < **g*^[h]*ab*^[h]-

Բառարանները *հալանի* «արու. որձ (զուգընկեր)» բառը դնում են առանձին, քան *հալան* «համոզում, հաճություն» բառը, որի ծագման վերաբերյալ Մեյեի (ոչ անկախ Ս. Տերվիշյանից) հայտնած կարծիքը Հյուբշմանը «կեղծ է համարում»: Եվ իրոք, հավանական է, որ դրանք լինեն տարբեր՝ համանուն արմատներ, թեև Աճառյանը, առանձին բերելով հանդերձ, այնուամենայնիվ, փորձում է դրանց միջև կապ տեսնել՝ նույնացնել, այնուհետև՝ Աճառյանը բերում է նաև *հալ*- արմատից

²¹ Տե՛ս Туманян 1974, 194-195:

²² Гамкрелидзе, Иванов 1984, 629, 631, 867: Туманян 1974, 194:

կազմված ձևեր, որոնք հին մատենագրության մեջ ավանդված են. *հաւանի* «անասունների արուն». «Ո՞ր մատակ առիւծ զիր *հաւանին* ի սպանումն մատնէ» (*Ոսկ. Հերովդ.*, էջ 617). ընդ որում Աճառյանը ավելացնում է հուն. ἄρρηγ «արու». ուստի բառի արմատն է *հաւան*: Նշվում է նաև, որ Ոսկեբերանի մոտ կա «*հաւանընկեր*» «գուգակից, ամուլակից» բառը, որ ծագում է *հաւան* արմատից, ուստի թերևս այս բառն էլ բուն նշանակում է «ընկեր» և ծագում է նույն արմատից»²³:

Հաւան «համոզում, հաճություն». ըստ Աճառյանի՝ «անստույգ բառ», որ հայ մատենագրության մեջ ունի բազմապիսի ձևերով գործածություն՝ *հաւանիլ*, *հաւանեցուցանել* (*հաւանել*), *հաւանագոյն*, *հաւանընկերք*, *հաւանութիւն*, *անհաւան*, *դիրահաւան* և այլն: Դրանցից *հաւանընկերք*-ը վկայաբերված է ոչ միայն, ինչպես վերը նշվեց, Ոսկեբերանից, այլև Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայք»-ից²⁴:

Ջահուկյանի՝ հետազայում բառարանում հայտնած կարծիքն այդ բառերի ծագման վերաբերյալ թեական է կամ բացասական. «*հաւան* «հավանություն, հավանող. թերևս փոխառություն իրանական աղբյուրից, բայց բուն աղբյուրը չի հավաստված», «*հաւանի* «արու, որձ (կամ ընկեր): Ծագումն անհայտ է (իրանական)»²⁵: Իսկ «Հայոց լեզվի պատմություն» գրքում (էջ 113), օրինակ, բերվում է *հաւան(իւ)*, որ ծագած է համարվում հե. *Hauə- (*au-) արմատից:

Նույն (կամ նույնարմատ) բառի տարբեր իմաստների հիման վրա բառարանում առանձին-առանձին արմատ համարելը վերանայելի է, և ըստ այդմ՝ դրանցից *հաւան*-ի ծագման վերաբերյալ կարծիքը (քանի որ «կեղծ է համարվում»)՝ անընդունելի է, և այդ ամենը՝ դրանց նախնական, ընդհանուր իմաստի նկատառումով. դա «սիրո՞ սիրային կապվածության, հաճության» իմաստն է, որ պարզվում է տվյալ

²³ Աճառեան, 1977, 69: Առաջ անցնելով նկատենք, որի Ջահուկյանը հետևում է Մեյլի կարծիքին՝ շարունակելով այն կապել հե. *au- (*av-) արմատի հետ: Джаукян, 1967 241: Ջահուկյան, 1987 113, 218 և այլն):

²⁴ Ջահուկյան 1987, 68:

²⁵ Ջահուկյան 2010, 453-454:

դեպքում հայերենի և հնդեվրոպական մյուս լեզուների հնարավոր տվյալների համեմատությունից: Ըստ այդմ՝ դրանցում ամենանախնականը «բոնել - ունենալ, առնել. ուզել» իմաստն է, որ գտնում ենք ցեղակից լեզուներից մի քանիսում, այնինչ գրավոր հայերենում այն, ինչպես երևում է, ինչ-որ չափով փոփոխվել է, նույնիսկ կիրառության ոլորտների տարբերությամբ պայմանավորված՝ առանձնացվել (հմմտ. «համոզում, հաճություն» և «արու. ընկեր»):

Այնուհետև, նախագրային հայերենից ունենք (Խորենացու բնագրով պահպանված), այսպես կոչված, միջանկյալ՝ «համաձայն լինել. մի խոսքի գալ» իմաստի օրինակ («Ե՛կ *հաւանեաց* բանից աչագեղոյ դստերս Ալանաց»): աղջկա ոչ միայն «գեղեցիկ», այլև «հոժար» հատկանիշներ են իմաստային հիմքը առնանգման և ամուսնության. հմմտ. ընդհանուր հնդեվրոպական իմաստաբանություն՝ «բոնել - ունենալ, առնել. ուզել»:

Ուստի հայ. *հաւան* և *հաւանի* ձևով հայտնի բառերի *հաւ* արմատը բացատրելի է իբրև բնիկ բառապաշարի միավորի հիմք. հմմտ. հայ. *հաւ*, հինդկ. *gábhasti* «ձեռք», լատ. *habeō* «ունենալ», *inhibeō* («բռնած պահել. ձեռքից բաց չթողնել»), հիբլ. *gaibid* «բռնում է», «առնում է. վերցնում է», գոթ. *gabei* «ունեցվածք. հարստություն», գերմ. *haben* «ունենալ», անգլ. *have* «ունենալ» և այլն (< հե. **g^[h]ab^[h]-*)²⁶: Հայերենում հետնալեզվային ձայնեղի անցումը հազագայինի հնչյունափոխական նույն երևույթի արտացոլումն է, ինչ լատիներենում, գերմաներենում և այլն:

3. Հայ. *-սկել* «հսկել» < հե. **sek'- / *sk'-*

Հայ. *սկել* «տքնել. արթուն մնալ և ուշադիր հսկել», որից՝ *հսկել* «հետևել, հսկել» ըստ Աճառյանի՝ «անստույգ բառ»: Ընդուն-

²⁶ Հմմտ. Гамкрелидзе, Иванов 1984, 146, 289:

ված է հայ. *հսկել*-ը առնչել *սկել*-ին, այսինքն՝ *հ*-ն համարել նախահավելված²⁷ :

Ջահուկյանը «Հայոց լեզվի պատմություն» գրքում (էջ 314-315) բառն առնչում է խեթ. սձ- «տեսնել», հսձ- Տապասել՝ ձևերին (թեականով՝ իբրև բաղարկություն): Իսկ բառարանում *հսկել*-ը ուղղակիորեն հանգեցվում է *սկել* «արթուն մնալ, չքնել, ուշադիր լինել, հսկել»ձևին, գրելով՝ թերևս փոխառություն խեթ. հսձ «սպասել» բառից²⁸ :

Բառի փոխառությունն լինելը առարկելի է, քանի որ նկատի չեն առնված, նախ՝ չի լուծվում խեթ. *ս*-ի հարցը, այլև՝ պարզություն չի մտցնում «բաղարկություն» համարելը, այնուհետև իմաստային կողմը դիտվում է ավելի շուտ հետին, քան բուն նախնական ընդգրկման մեջ (օր.՝ ավեստերենի տվյալը, որն այս դեպքում կարևոր է): Հմմտ. ավեստ. *vohuna-zga* (*spā*) «շուն՝ վարժեցված արյան» - հայ. *արալէզ* [**ար-(իւն <*esr)*, *լէզ* (*լիզ-ուլ* (< հե. **leig* 'հ- «լիզել» (?), «լիզել. ընդունել»)], որ կարող է կռվան հանդիսանալ մի կողմից՝ հայ. *սկել*-ի ստուգաբանության «(արյան սովոր՝ վարժեցված շան) հսկել», իսկ մյուս կողմից՝ հայ. *սկունդ* (*սկ-ունդ*) «շուն. շնիկ» բառն ավելի հավաստի ծագում վերագրելու համար, իմաստային այլ համատեքստում քննելու առումով: Հայ. *արալէզ* -ը իրավամբ համարվում է «ժողովրդական ստուգաբանություն» (արդյունք ոչ գիտական մեկնաբանության), *սկունդ*-ը՝ թեականով (տե՛ս ՀՄԲ, էջ 83, 684): Վերջինիս նոր տվյալների հիման վրա ստուգաբանության, ըստ այդմ՝ վերանայման հարցը այլ առիթի է, քան որ այստեղ շոշափվեց:

Ավելի իրական կլինի այն, եթե ընդունենք, որ հայ. *սկ*- [*սկ-ել*, (h)*սկ-այ*, *սկ-ունդ* և այլն] արմատը բնիկ է, ծագում է հե. **sek*'- / **sk*'- լծորդական արմատից. հմմտ. հինդկ. *sájati* «մոտ է գտնվում. կից է», միդլ. *sén* «ծուղակ. թակարդ», լիտվ. *ségiti* «մոտ գտնվել», այլև ա-

²⁷ Աճառյան 1979, 227: Մալխասեանց 1944, 141: Մալխասեանց 1945, 228:

²⁸ Ջահուկյան 2010, 683:

վեստ. *vohuna-zga* (*spā*) §2ուն՝ վարժեցված արյան՝ (տե՛ս Դ.-ՊԵ., 1984, էջ 155):

Հայերենի այս տվյալը նախ՝ լրացնում է հե. արմատի համար վերը բերված ցեղակից լեզուների շարքը, այնուհետև՝ հայ. *շուն-սկունդ-արալեզ* կապը, իմաստի առումով, իր նախնականության մեջ կարող է ստանալ նոր մեկնաբանության և ըստ այդմ՝ առավել հավանական բնութագիր:

4. Հայ. *ēi³Ñ³ī* < Ñ». **(s)t^(h)aHi-*

Հայ. *ստահակ* «անառակ, ըմբոստ». բառն ունի Մեղրեցին՝ «*Ստահակ* - անառակ, անիրաւ, ըմբոստ»²⁹: Ըստ Աճառյանի՝ «Թերևս փոխառյալ իրան. **stāhak* ձևից. սրա հետ հմմտ. պիլ. *vistāxv* < հպրս. **vistāhuva*, զնդ. *vistāka* > հայ. *վստահ*, կազմված *stak* «դեմ կանգնել» արմատից՝ *vi-* նախդիրով: Առանց նախդիրի ունինք պիլ. *staxmak*, զնդ. *staxra* «ամուր, հաստատ», և հատկապես *ստահակ* բառի համաձայն՝ պրս. *ustāx* «հանդուգն» (Horn. Grdr. § 920 [= Հոռնի «Հիմունքներ»-ի պարագրաֆը.- Վ.Հ]), որ դժբախտաբար չի վկայված»³⁰: Աճառյանի քննությունը թեական է, իրանական ձևերի մի մասը նշվում է աստղանիշով, որ իջեցնում է մեկնաբանության հավաստիությունը:

Այնուհետև՝ Ջահուկյանը «Հայոց լեզվի պատմություն» գրքում (էջ 544) *ստահակ* բառը բերում է իբրև իրանական փոխառություն (< **stāhvak*. հմմտ. մպրսկ. *vi-stāxv* «վստահ»)՝³¹: Գրեթե նույնը գտնում ենք հեղինակի բառարանում (իրան. **stāhak*) որ նույնն է, ինչ Աճառյանի մեկնաբանությունը³²:

Նման պարագայում ստուգաբանությունը վերանայելի է: Նախ՝ նոր փաստերի ընդգրկումը հուշում է, որ բառի «անառակ, անիրավ,

²⁹ Երեմիա Մեղրեցի 1975, 293:

³⁰ Աճառյան 1971, 268:

³¹ Ջահուկյան 1987 այլև 547, 576:

³² Ջահուկյան 2010, 693:

ըմբոստ» իմաստները հետին են, որ հայերենում ավանդաբար բերվում են տարբեր գրավոր աղբյուրների հիման վրա, իսկ նախնականը, կարելի է մտածել, որ «գող. գողանալ. թալանել» իմաստը պիտի լինի, որ առանձնացվում է հնդեվրոպական մեծ թվով լեզուների օրինակով: Եվ ըստ այդմ՝ հայ. *ստահակ* բառի արմատն է *ստահ-*, իսկ *-ակ-*ը ածանց է, այն ծագում է հե. $*(s)t^{(h)}aHi-$ «գողանալ», «թաքցնել», «գող» արմատից. հմմտ. իւեթ. *taja-* «գողություն անել, գողանալ», (եգ. 3-րդ դ.) *ta-ja-az-zi*, *ta-a-i-iz-zi* «գողությամբ է անում», «գողանում է», *tajazzi* «գողություն», հինդկ. *(s)tāyá* «գող», *stéyam* «գողություն», *stená* «գող», ավեստ. *tāyu-* «գող», *tāya-* «գողություն», հուն. *τητόμοι* «գրկվում եմ. ունեմ կարիք», հիոլ. *táid* «գող», հսլավ. *tatī* «գող», *tajiti* «թաքցնել», «գաղտնի պահել», ռուս. *таить* և այլն³³:

Իմաստի առումով հայերենում տեղի է ունեցել զգալի փոփոխություն, և դա միանգամայն բնական է, որ այլ բան չէ, քան լեզվի բովանդակության պլանի (բառիմաստի) տեղաշարժի վկայություն:

Գրականություն

- Աճառեան Հ., 1971. Հայերէն արմատական բառարան, հ. 1, Ե.:
 Աճառեան Հ., 1977. Հայերէն արմատական բառարան, հ. 3, Ե.:
 Աճառեան Հ., 1979. Հայերէն արմատական բառարան, հ. 4, Ե.:
 Աւետիքեան Գ., Միրսիւկեան Խ., Աւգերեան Մ., 1836. Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 1, Վենետիկ:
 Երեմիա Մեղրեցի, 1975. Բառգիրք հայոց, Ե.:
 Հարությունյան Լ. Վ., 1983, Քո շրջապատի ծառերը, Ե.:
 Հովհաննիսյան Լ. Շ. 2014, Գրաբարի «խաղող» և «գինի» բառերի շուրջ // «Լեզու և լեզվաբանություն», 1-2:
 Ղարիբյան Ա. Ս., 1982, Ռուս-հայերեն բառարան, Ե. «Հայաստան» հրատ.:
 Մալխասեանց Ստ., 1944. Հայերէն բացատրական բառարան, հ. 3, Ե.:

³³ Հմմտ. Pokorny 1959, 1010: Гамкрелидзе, Иванова 1984, 748:

- Մալխասեանց Ստ., 1945. Հայերէն բացատրական բառարան, հ. 4, Ե.:
- Ջահուկյան Գ.Բ., 1987. Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Ե.:
- Ջահուկյան Գ. Բ., 2010. Հայերէն ստուգաբանական բառարան, Ե.:
- Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс., 1984. Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры, II, Тбилиси.
- Джаукян Г. Б., 1967. Очерки по истории дописменного периода армянского языка, Ереван:
- Туманян Э. Г., 1974. Структура индоевропейских имен в армянском языке, М.:
- Pokorny J., 1959. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, I Band, Bern-München.

В. Г. Амбарцумян. Этимологические заметки. - В статье дается этимология следующих слов, с корнем индоевропейского происхождения: *այգի* [aygi] ‘сад; виноградник’ < IE *oi- υ i(ā). *հաւ(ւն)*- [haw(an)] ‘приятный, согласный’ < IE *g^[h]ab^[h]-, *սկզկ* [skel] ‘проявлять бдительность; следовать’ < hlt.*sek’- / *sk’- .

V. G. Hambardzumyan. Etymological review. The paper sets forth the etymology of the following words of Indo-European origin: *այգի* [aygi] ‘garden; vineyard’ < IE *oi- υ i(ā). *հաւ(ւն)*- [haw(an)] ‘like; agreeable’ < IE *g^[h]ab^[h]-, *սկզկ* [skel] ‘guard; keep watch over’ < IE .*sek’- / *sk’- .